

EEN KIND IN DE OORLOG

Gerard van den Berg

Oorlog werd het op een vroege ochtend in mei. Ik heb mij er weleens over verbaasd, dat uit een zee van onbezorgde onnozelheid die tiende mei ineens als een afgetekende herinnering tevoorschijn treedt. We waren onnatuurlijk vroeg op. Het jonge zonlicht achter de ramen. De radio op het tafeltje tussen de twee hoge ramen aan de straatkant. Misschien is dit wel het ogenblik geweest waarop mijn liefde voor de radio is geboren. Het gemakkelijke medium dat velen zo moeiteloos verbindt op een wezenlijk ogenblik. Mijn vader, een ietsje leunend tegen het raamkozijn, de hand aan het gezicht, luisterend. Een mannenstem op de radio. Reeksen meldingen, waarnemingen. Berichten zoals die nooit omgeroepen werden en die maar één ding konden betekenen: de oorlog was uitgebroken. Woorden van de koningin met de bitterheid van het moment geladen: onverhoeds aangevallen... vlammend protest... Motoren in de lucht. Rumor op straat. Mensen komen hun huizen uit, staren omhoog. Zwermen vliegtuigen, vreemde vliegtuigen. Kruisen erop: Duitsers, de vijand! 'O, straks komen onze Fokker G-I's en die jagen ze allemaal weg' wijsneusde ik in de straat. Het kinderlijk vertrouwen zou nog heel wat dreunen krijgen.

Enkele dagen later. Weer vliegtuigen. Bruine lucht in het oosten. Rook en smook boven Rotterdam. Vermoeden en verhalen van het gruwelijk inferno. Vluchtelingen op een schoen en een slof naar Vlaardingen. De G I's kwamen niet meer. De berichten waren somber. De koningin naar Engeland, de mensen bedremmeld. En dan, onze opperbevelhebber, generaal Winkelman: capitulatie! Je neerleggen, het onrecht door laten gaan. Een kleine jongen met een geknakt gevoel van zelfvertrouwen. Een land met vijf jaar overheersing in het vooruitzicht.

De oorlog betekende in de eerste plaats, dat wij bezet werden. De Duitsers kwamen uit de richting van Schiedam. Nieuwsgierig waren wij natuurlijk wel, naar die geoliede oorlogsmachine. Weinig schuld-bewust ogende soldaten in vreemd grijs. Professioneel met hun geurige leren laarzen in plaats van de

Gerard van den Berg, 11 jaar oud, op schoolfoto. 1943/4.

omwonden kuitzen van de Hollanders. Koppels met gespen: Gott mit uns. Hoe kan dat nou? Soldaten met wapens. Ik had nog nooit een wapen gezien en ik was een en al oog. Staal en hout, glimmend van de olie. De trekker, een doorn met een kapje eromheen. Soldaten die een beetje zuur roken naar hun brood, zure regen avant la lettre. Soldaten met ijzeren spijkers onder hun laarzen, zoals ik die kende van de paarden bij gladheid. Bijna alle vervoer gebeurde nog met paard en wagen. Dat ijzerbeslag kaatste weldra door de straten, want deze soldaten liepen in groepen en colonnes opzichtig achter elkaar. Soms hieven zij daarbij nog gezang aan. De reactie was hoon, haat en angst bij de mensen. Hun opdrachten plakten de Duitsers op de muren. Bekanntmachung, stond erboven: de overheersing op papier. Voor de helft waren die decreten afgedrukt in het ongewenste

en overbodige, gotische Duits. Overigens bleek al gauw, dat de soldaten van het bezettingsleger veelal eenvoudige boerenjongens waren met weinig Ahnung van het Dritte Reich. Op een avond stonden er twee op de stoep, met een vraag of een smoesje. 'Kom maar even binnen', zei mijn vader. En daar zaten ze. Groot en grijs en een beetje zwetend. Grijnzend en verlegen ging het al gauw over Heimat en zu Hause en het werd bijna gezellig...

Er was een groter kwaad tijdens de bezetting. Dat waren de foute Nederlanders. Voorop natuurlijk de fanaten met hun NSB-speldje, hun uniform: Duitser-tje spelen. Maar goed, die waren bekend en konden

Affiche W.A.

**IN DIENST VAN
ONS VOLK**

EN GIJ?

KOOPT EN LEEFT „DE ZWARTE SOLDAAAT“
 HET BLAD DER W.A. - UITGAVE: STAFKWARTIER W.A. - MALIEBAAN 76 - UTRECHT
 FL. 2.15 P.JAAR GIRO 400107

gemedend worden. De ware pestilentie, dat waren de overlopers. De profiteurs en onderkruipers die in de Nieuwe Orde hun kans zagen. Die probeerden bij de bezetter en zijn handlangers in het geveel te komen, door geklik en heimelijke diensten. Ze konden je verraden; ze konden overal zijn. De mensen gingen fluisteren. Als kind leerde je snel. Als je in gezelschap een keer voor een vaderlandse mening uitkwam en er viel dan zo'n gevaarlijke stilte met gesis hier en daar, dan wist je waar je je voortaan aan te houden had. Het is een van mijn sterkste herinneringen aan de tijd van de bezetting. Er werd zo anders gepraat. Er werd bedekt gesproken, of in twee lagen: een oppervlakkige en één voor de goede verstaander. Als men niet iedereen kende die meeluisterde hield men zich op de vlakte. Ook in de gesprekken van mijn vader en moeder was die spanning vaak aanwezig. Precies weten waar het over ging kon je als kind natuurlijk niet steeds, maar de dreiging was speurbaar.

In 1941 werd mijn moeder op straat aangesproken door Vlaardingers die zeiden: 'Je man is ontslagen bij de gemeente, hè?' Mijn moeder wist van niks en kwam dus met opgestoken vaan thuis. 'Ik heb maar niks gezegd om je niet onnodig schrik aan te jagen', zei mijn vader. Daar had je nou zo'n situatie dat de druk zich duidelijk deed gelden. Wat was het geval? Mijn vaders grootvader was een eeuw tevoren in Brielle geboren uit joodse ouders: Jozef van den Bergh en Cornelia Salomon Cohen. Eén joodse grootouder, ontslag als gemeenteambtenaar, zo ging dat. Een zuster van mijn grootvader werd door een foute ambtenaar op het gemeentehuis in Maassluis voortdurend bedreigd een ster te moeten dragen. Mijn vader kon bewijzen, dat zijn grootvader als achttienjarige gedoopt was 'zonder ooit de gebedsriemen gedragen te hebben'. Hij kon het bewijzen. Hij moest het bewijzen. Ons bestaan stond op het spel. Het ontslag werd ongedaan gemaakt.

Van die dreigingen waren er steeds. De bezetter haalde de strop steeds strakker aan. Mogelijke tewerkstelling in Duitsland. Het koper moest worden ingeleverd. Mijn vader kreeg een foute baas. De fietsen werden gevorderd. Radiotoestellen inleveren. Altijd moest je zien de dans te ontspringen. Dat deed je

door bij voorkeur niet op te vallen. Daarom stuurde je een kind met een koperen prulletje. Daarom brachten we een radio, waar alleen muziek uitkwam als je hem van de trap gooide . . . Ons eigen toestel ging in de kast in de werk- en studeerkamer aan de andere kant van de gang. Uit die kast klonk sindsdien 's avonds de stem van de hoop: 'Hier radio Oranje, de stem van strijdend Nederland'. De uitzendingen uit de kast werden in die tijd bij ons thuis beluisterd door een clubje, dat voor dit doel samenkwam. Ik herinner mij in het bijzonder een eerbiedwaardige onderwijzeres. Ze straalde een zekere plechtigheid uit, wachtend op het nieuws uit Londen. Op een

avond werd er tijdens een uitzending aan de voordeur gebeld. Iedereen schrok geweldig. Als je betrapt werd kon je dat in het verderf storten, dat was bekend. Het bleek een goede buur te zijn met de mededeling: 'Van den Berg, we kunnen je radio op straat horen . . .'. Niet lang daarna verhuisde het fraaie toestel naar het trapkastje. Het gezelschap dat vroeger zo voornaam in de andere kamer had gezeten, zette zich voortaan op onze koude zoldertrap, waar het 'pom pom pom pôôôôm' en de stem van Den Doolaard nu van tussen de schoenendozen klonken.

Berichten, goede signalen, daar leefden de mensen op, tijdens de oorlog. Als de dominee op zondag het hart had te bidden voor onze geëerbiedigde koningin, ons geliefde vaderland, dan knalde er een schot energie door de kerk. Je gloeide van trots en verbondenheid. Iemand hoefde maar een uitgezaagd koninginnetje te tonen, of de letters OZO (Oranje Zal Overwinnen), dan was het kits.

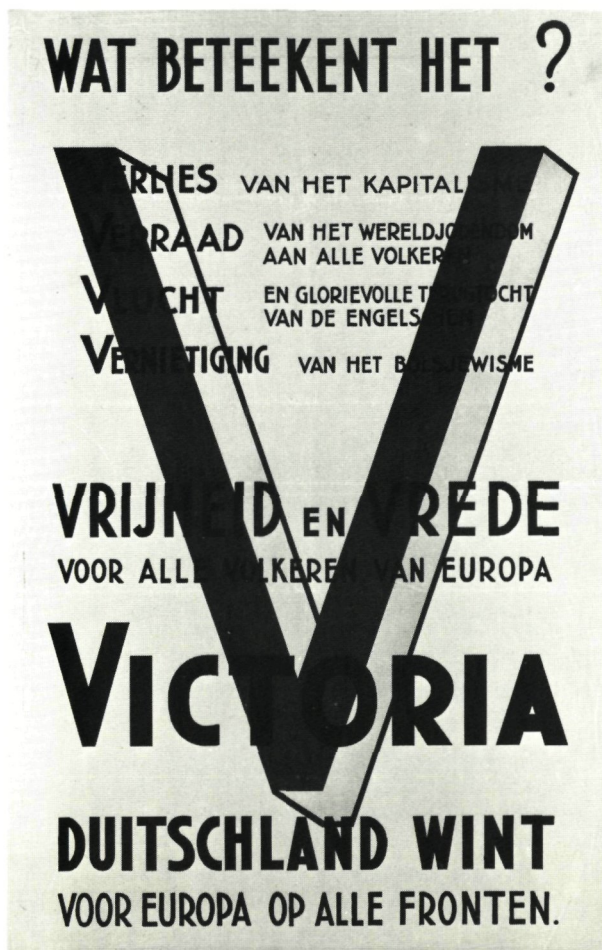
Zes en een kwart,
zes en een kwart,
wereldkampioen verrader zonder hart,

zongen we over Seys Inquart als we zeker wisten onder elkaar te zijn. Of:

De Duitsertjes lagen bij nachte,
ze lagen bij Suiker in 't veld,
Ze hielden vol trouwe de wacht,
ze hadden 't geschut al gesteld.
Daar hoorden zij d'Engelsen komen,
hun liedekje vloeiend en klaar . . .
De Engelsen gooiden wat bommen
en 't zootje lag in elkaar.

Een beetje profaan vond ik het wel, maar ik genoot ervan het te zingen. Zo genoten we ook van het overtrekken van steeds meer geallieerde bommenwerpers richting moffrika. Diep onder de dekens hoorde ik ze van verre komen. Een zacht zoemen dat onweerstaanbaar aanzwol tot een machtige, diepe brom. Dan wist je dat er aan onze bevrijding gewerkt werd. De zoeklichten floepten aan: lange, lichtende vingers naar de hemel, rusteloos zoekend daarboven. Soms concentreerden twee of drie lichtcirkels zich op

V-Victoria. Affiche. Ca 1943.

één een zo'n nietig kruisje aan de hemel. Dan hagelde het afweervuur omhoog. Vaak mengde de heldere raketak van de flack van de duitse snelboten in de Nieuwe haven zich erin. Menig schietgebedje voor de vliegers floot mee naar boven. In mijn bed hoorde ik de scherven van de projectielen terug regenen op straten en daken. Dat werd morgenochtend weer vroeg scherven zoeken. En later tegen elkaar opscheppen met interessante vondsten.

Een enkele keer haperde zo'n vliegtuigmotor in de donkere nacht. Dan hield je je adem in. Als zo'n toestel reddeloos omlaag gierde kon ik mij daar eigenlijk niets bij voorstellen. Je kon je alleen verbijten om een Duits succes. Soms waren de aanvallen op onze onmiddellijke nabijheid gericht. De overkant vormde een logisch doel: de olieopslagplaatsen aan de overkant van de Waterweg. In dat geval ontmoetten aanvallers en verdedigers elkaar veel woester in het pandemonium van zoemen, grommen en brullen, lichten, vuren en knallen. De dreunende inslagen deden het huis beven en het vaatwerk rinkelen. Even later speelden wilde vlammen tegen de donkere hemel, een baaiend van roodoranje vuur. Pakhuismeesteren brandde, een Engels succes... In het laatste jaar van de oorlog heb ik een keer een bombardement op klaarlichte dag meegemaakt. Wij zaten te vissen in de Oude haven met wat wij hengels noemden, stokken dus. Aan de stralende hemel boven ons verscheen met onmiskenbaar gebrom een groepje bommenwerpers. Er klonk geen afweervuur. Op een gegeven ogenblik, het leek pal boven ons hoofd, zagen wij hoe zich uit de vliegtuigen kleine zwarte voorwerpen losmaakten, ze leken wel aan elkaar geketend. We beseften onmiddellijk het gevaar, sprongen op en renden de dichtstbijzijnde straat, de Bleekstraat in. Enkele tientallen meters de helling af was een aanemersbedrijf. Zonder aarzelen renden we daar binnen. Er stonden nog een paar mensen. Uitleggen behoeften we niks, want onmiddellijk daarop daverde Vlaardingen van de inslagen. Achteraf bleek dat met een precisiebombardement een Duitse raketstelling bij de Sunlightfabriek vernietigd was. Aan de Parallelweg waren ruiten bij bosjes gesneuveld.

Zoveel plezier ik had in deze gebeurtenissen, zo moeilijk had ik het met enkele 'verdwaalde' bom-

Bombardement 14 oktober 1940. Slagerij Van der Valk.

men, die op woonhuizen aan de Hoogstraat vielen. Ik wilde zo graag geloven, dat het Duitse bommen waren en de gedachte was zo tegendraads dat onze vrienden daar slachtoffers gemaakt hadden. Toch viel aan die conclusie niet te ontkomen. Koren op de molen van de halfhartigen natuurlijk. Denk erom dat ze er in elke kring, op elke verjaardag bij wijze van spreken waren, de sceptici tegenover de geallieerde zaak. Vergoelijkend praten over de Duitsers voelde je al bijna als collaboratie.

Het signaal luchtalarm met de sirenes raakt me, 40-45 jaar na '40-'45 nog steeds. Dat onverhoedse gevaar, waakzaam moeten zijn, is er destijds ingehamerd. Mijn vader koos op die momenten altijd voor de nieuwsgierigheid, mijn moeder voor de relatieve veiligheid. 'Harrie, pas nou op. Harrie, kom nou binnen...'. En hij stond daar, midden op straat, alsof die vliegtuigen in zijn opdracht kwamen. De buitendeur stond dus open vanwege mijn vader, de kelderdeur vanwege mijn moeder, want onder de trap zou de veiligste plaats zijn, werd gezegd. Het compromis

was de gang, wat verder of wat minder ver, naarmate de geluiden dreigend waren. Op school moesten wij leren om bij luchtaanvallen onder de banken te hurken. Wij oefenden het met oprechte tegenzin onder juffrouw Van der Bilt en hebben het bij mijn weten nooit gepraktiseerd.

Al voor de oorlog was er de schuilkelder op het Verploegh Chasséplein. Een muf donker hol in de grond met een penetrante pislucht. Eigenlijk was het een stukje dijk met een gangetje eronder. In de gesprekken van volwassenen hoorde je, dat als zo'n schuilkelder een voltreffer kreeg, je als ratten in de val zat. Ik vond dat, mét die stank, een walgelijke gedachte. Ik dacht dat die schuilkelder het paradepaardje was van wat toen de Luchtbescherming heet-

te, goedwillende gewichtigdoenerij in goedkope ketelpakken. Kwam van die kant ook niet het advies om ruiten kruislings af te plakken met plakband? Als de luchtdruk van een explosie de ruiten aan barrels blies zou het plakband voorkomen, dat de splinters in het rond vlogen. Sommige ruiten zijn nog jaren in bruine vierkantjes verdeeld geweest. Je moet je binnen wel in de bajes gevoeld hebben. Een bevel waar weinig mee te sjoemelen viel was dat van de algehele verduistering. Bovendien voelden de mensen ook wel enig eigenbelang. De stad bij nacht onopvallend maken vanuit de lucht, dat kon helpen overleven. Zwarte rolgordijnen raakten in zwang, omdat overgordijnen vaak niet voldoende resultaat opleverden. Auto's reden met een gleufje licht door de avond en fietsers volstonden met een 'gloeiende spijker'.

Openbare schuilkelder Westhavenplaats-Westhavenkade. Ca 1942.

Tegen de fietsenvordering was het verzet algemeen. Je fiets kon levenreddend zijn, bijvoorbeeld als het erom ging voedsel te krijgen. Van een formuliertje, dat de mof je fiets had ingepikt, kon niemand eten. Als er ergens fietsen gevorderd werden, of als de Duitsers straten afstroopten, dan ging dat als een lopend vuurtje. Ik zie ze nog met een legervrachtwagen de Oosterstraat afkomen. Prompt ging bij ons het plan-Hollandia in uitvoering. Met vereende krachten werden de fietsen op het dak van de Hollandiagarage, die aan ons huis grensde, gedeponeerd. Via de schutting en het schuurtje van mijn oom die naast ons woonde was dat niet zo'n heksentoer, maar als je het niet wist kwam je nooit op de gedachte, dat langs die weg weleens fietsen konden zijn verdwenen. Ze moesten alleen niet bij mijn broer uit het slaapkamerraam koekeloeren, want dan kon je óp het garagedak kijken... Ik had kort voor de oorlog mijn eerste tweedehands fietsje gekregen, waarop ik aan vaders hand langs lange rustige lanen had leren pedaleren. Toen de banden versleten waren en niet meer te vervangen – die kleine maatjes waren al gauw niet meer te krijgen – reed ik op kale velgen, een kunst apart! Rechttuit, met beide sporen van elk wiel op de grond gaat het prima, vooral op asfalt, maar dat was er toen nog bijna niet. Op gewone klinkers lukte het ook nog wel. Maar om van de Oude haven de bocht te maken, ietsje klimmend de kinderhoofdjes bij de nieuwe brug op, daarvoor moest je de hele techniek van rijden en glijden met voortdurende spanning op de ketting beheersen. De spaken bleken tegen dit soort beproevingen slecht bestand en al spoedig kwam ik op een vork en een wiel thuis om niet meer op te stappen. Overigens waren wij meesters in het zo lang mogelijk op de weg houden van de fietsen. De banden werden op den duur enkele keren per week gerepareerd en ze vlogen onder onze handen dan ook van en aan het wiel. De binnenbanden werden tot in het oneindige geplakt met stukje van andere binnenbanden. Bij de buitenbanden ging het net zo. Zwakke plekken en gaten werden versterkt met de beste stukken van andere buitenbanden. Dat kon door de stalen draad te verwijderen en het stuk tussen de binnen- en de buitenband te schuiven. Je kon ook de staaldraad laten zitten en het versterkingsstuk buitenom aanbrengen. Dat betekende, dat je het stuk moest vasthouden tijdens het pompen en dat de band keihard

opgepompt moest worden. En toch had je het nogal eens dat het buiten opgezette stuk er onderweg afvlood. In elk geval kreeg je door die reparaties bobbels in het rijvlak, waardoor de fietser zich steeds meer deinend voortbewoog. Als er niets meer te repareren viel werd nog wel de binnenband verwijderd en de buitenband gevuld met oude kranten. Je moest heel stijf stoppen, dan viel er zo nog best te fietsen. Massieve banden, stroken autoband door een zwaar nietje vastgeklemd, begon je steeds meer te zien. Houten fietsbanden, dat was ook voor ons een curiositeit. Overigens hadden de versleten fietsbanden nóg een gewichtige functie. Wij gebruikten ze namelijk om de schoenen te verzolen. Schoenmaker Van der Borden had zijn laatste stukje leer allang gebruikt. Maar je wilde zo lang mogelijk droge en warme voeten hou-

Max Blokzijl spreekt tot de vlaardingse jeugd. 1944. Affiche.

MAX BLOKZIJL

**SPREEKT
TOT DE
JEUGD**

IN DE TUINZAAL v/h „VOLKSGEBOUW“
 Schiedamscheweg 12, Vlaardingen
 op Dinsdag 22 Februari 1944
 Zaal open 19.00 uur. Aanvang 19.30 uur.
 Toegangsprijs 5 cent. — Uitsluitend
 toegang voor jongeren van 14—22 jaar.
 Gelegenheid tot het stellen van vragen!
 Aan de bezoekers wordt na afloop 'n vrijstelling verstrekt op 't uitgaansverbod

den. Ook hier dus geregelde huisvlijt. Gerard om de haverklap naar Van der Borden, 'of we de leest even-tjes mogen lenen'. En zoals aan ons, leende Van der Borden zijn leest aan de hele buurt, dat wil zeggen, zijn tweede leest, die waar het ene voetje afgebroken was. Een paar jaar geleden heb ik bij toeval een leest op de kop getikt en die doe ik niet meer weg, je kan nooit weten... Behalve fietsband sloegen wij alles onder de zolen wat maar een beetje slijtvast was. Het beroerde was, dat er vaak niets meer was om het op vast te timmeren. Soms werden houten kleppers onder leren schoenen vastgemaakt. Je moest er dan de tenen uitsnijden om ze passend te houden.

Ik kan me niet herinneren in de oorlogsjaren ooit een kledingstuk nieuw uit de winkel gekregen te hebben. Mijn moeder maakte alles zelf uit een lapje of uit wat ook maar voor handen was. Ze was dolblij oude costuums van mijn vader te hebben bewaard. Uit een colbert ontstond mijn geliefde klettervest, dat ik bijvoorbeeld droeg tijdens de strooptochten in de tuin van Riedlin. De arme familie Riedlin. Ze woonden op de hoek van de Parkweg in wat in onze ogen een riant buiten was. De Riedlins waren Duits, rijksDuits heette dat geloof ik. Ik dacht dat ze door de Duitsers niet gepruimd werden omdat ze geen Nazi (en emigranten) waren en dat ze voor ons bij alle vriendelijkheid toch moffen bleven... Enfin, de tuin stond vol met appelbomen en er zaten véél zakken in het klettervest.

Tja, daar kan men zich nu waarschijnlijk moeilijk een voorstelling van maken. Hoe leeg de winkels waren tijdens de bezetting. En ze werden alsmaar leger. Het verhaal van mijn zusje en de bananen stamt uit de eerste jaren van de oorlog. Op een dag kwam ze thuis met het nieuws: Bij Schrijvershof hebben ze bananen! Nou ja, dat kon dus niet, want bananen komen van overzee en er kwam allang niks meer van overzee. Maar maak dat een kind van zes eens duidelijk! Er werd haar dus kort en goed te verstaan gegeven dat ze het mis had. Tranen met tuiten en de volgende dag hetzelfde verhaal: Ik heb ze zelf gezien, ze liggen in de etalage. Enfin, ze hield zo lang vol dat mijn moeder uiteindelijk zei: Hier heb je een dubbeltje, ga die bananen van jou dan maar halen. Toen kwam de aap uit de mouw: de groenteman had zijn etalage zo

treurig leeg gevonden, dat hij er een Fyffes-reclameplaat, gemeen levensecht, in had gezet. Er waren etalages die in vijf jaar niet veranderden. Vrienden van mijn ouders, de Ligtharts hadden aan de Westhavenkade een sigarenwinkel. Omdat hun nering praktisch verviel moesten ze omzien naar iets anders. Ze begonnen een leesbibliotheek in het nieuwe complex noodwoningen, dat voor de vluchtelingen van het bombardement op Rotterdam was gebouwd. Dankzij die operatie ben ik nog steeds een uitstekend boekenkafter.

Er kwam ook voor van alles een surrogaat. Dat was een vast thema van gesprek tussen de mensen. Hoe smaakt het surrogaat. Voor sigaretten stelde het klaarblijkelijk niet veel voor, gezien de kwalificatie 'Consi is bocht', die algemeen werd gehoord. De bakkers wisten de show lang gaande te houden. Het koffiesurrogaat was misschien wel het meest omstreden product. Misschien proefden sommige mensen koffie, omdat ze het persé wilden proeven. Anderen stelden vast: gootwater. Er waren soms ook andere oplossingen. De groentehandelaar van de Visbank, met zijn even schilderachtige gade woonachtig in een kotje bij de Spoorhaven, droeg de bijnaam buk 'm Borsboom, vanwege de wijze waarop hij zich een rokertje verschafte. Door te bukken en de peuken van anderen te rapen. Hij was niet de enige. Ook ik heb mijn nicotinedoop gekregen met gerecyclede shag. Wees niet bang dat de tabak als een soort joint langs allerlei monden ging. Een bukkroer gooit zijn peuken namelijk nooit weg. Hij zal wel gek zijn, dat scheelt hem een keer bukken. Overigens waren er al gauw geen peuken meer. Opa van den Berg aan de Schiedamseweg verbouwde achter zijn huis zelf tabak. Grote harige bladen die na drogen en snijden in zijn doorroker terecht kwamen. Overduidelijk werd daarbij dat zonder sauzen en fermenteren uit bladen tabak nog geen pijptabak ontstond... Als jongens moesten we genoeg nemen met lindebloesem van de Binnensingel, die we rookten in krantepapier. Maar dan moest het wel seizoen zijn.

Over krantepapier gesproken. Er was in de oorlog al spoedig ook geen toiletpapier meer voorhanden. En omdat je toch iets bij de hand moest hebben in zulke gevallen, werden in de wc keurige bundeltjes papier

van kranten en dergelijke opgehangen. Altijd pech als je zo'n vermaledijt stukje glad tijdschriftenpapier trof, dat ook na herhaald frommelen scherp en absorbatievreemd bleef. Maar goed op het toilet koesterden wij toen óók verheven gedachten zoals:

Hoe opgelucht zult gij u voelen
als ge dit vuil weer weg ziet spoelen . . .

Succesvoller was opa Van den Berg met de restanten van zijn vroegere bedrijf, waarvan het bord op de gevel HOEK EN SNEUMAKERIJ getuigde. Ooit zette hij stalen haken, zogeheten hoeken, aan ongeveer dertig centimeter lange koordjes, sneuen, welk tuig bij de beugvisserij werd gebruikt. Deze bezigheid was al ver vóór de oorlog verdwenen. Op zolder had hij echter nog tienduizend sneutjes liggen, waarvoor de kabeljauw bespaard was gebleven. Toen in de oorlog ook de schoenveters begonnen te ontbreken liep half Vlaardingse weldra met sneuen van Gommert van den Berg in zijn schoenen. Wij bezaten een klein voorraadje en het bleek een uitstekend relatiegeschenk te zijn.

Van alles wat in de oorlog niet meer gemaakt, niet meer aangevoerd, niet meer te krijgen was heb ik één ding het meest pijnlijk gemist: een bal. Gek van straatvoetbal als ik was kon ik ervan dromen een bal te bezitten. Zo'n kleine zwarte, zo'n glimmende bruine met een figuurtje erop gedrukt, zo'n grote strandbal met een tuitje dat je naar binnen kon drukken. Maar ze waren er gewoon niet. Op, weg, afgelopen. Ik verlangde er zo naar, dat ik soms gewoon ballen zag liggen, op het garagedak, in een hoek van de Maassteeg (het 'kromme drol'). Maar op z'n best ging het bij zo'n hallucinatie op een halve bal, al lang tevoren gescalpeerd. Het beste alternatief maakten wij (alweer) van de binnenband van een fiets. De band werd aan ringen geknipt. Binnenin een keiharde prop en dan, rondgaande, de elastieken er omheen. Ze passen steeds beter en gaan spannen. Goed rond houden. Hoe meer ringen er omheen, hoe beter de bal. Wij maten de kwaliteit van de elastieken bal door hem even taxerend op de hand te wegen. Deze ballen sleten helaas snel. Tijdens het spel vlogen de ringen je vaak om de oren. Maar de illusie was er. Naast best was de papieren bal, rond en hard gesnoerd met dat

lekkere dunnen bindtouw, dat je nog wel eens om een pakje kon vinden. Touw was echter ook zeldzaam. Op den duur kwam er papiertouw. In de eerste de beste plas veranderde je bal dan in moes. Je werd er ook op aangezien, als je een partijtje wilde trappen met de jongens uit een andere straat. 'Heb je een bal? Wát voor bal heb je . . .?'. Het ongeluk lag in de kast van mijn oudere broer, die een afkeer had van het voetbalspel. In de linkerla, aan de rechterkant lag een poenkelharde, grijswitte tennisbal, met een zacht, harig vachtje en een onberispelijke golflijn. Je wist gewoon dat die bal stuitend en springend, suizend en zingend op elk tikje van je voet zou gehoorzamen. En dat lag maar. Om zijn macht over de materie in het algemeen en over mij in het bijzonder te demonstren liet mijn broer hem daar onaangeroerd liggen. Hij moet geweten hebben, dat ik mij zou vergrijpen. Stel voor, dat die jongens zouden vragen: 'Wát voor bal heb je dan wel . . .?'. En ik zou met een nonchalant gebaar die tennisbal uit mijn zak halen . . . Enfin, de bal is tenslotte door een onverlaat van een jaar of

Auto veearts Qualm met gasgenerator. Ca 1943.

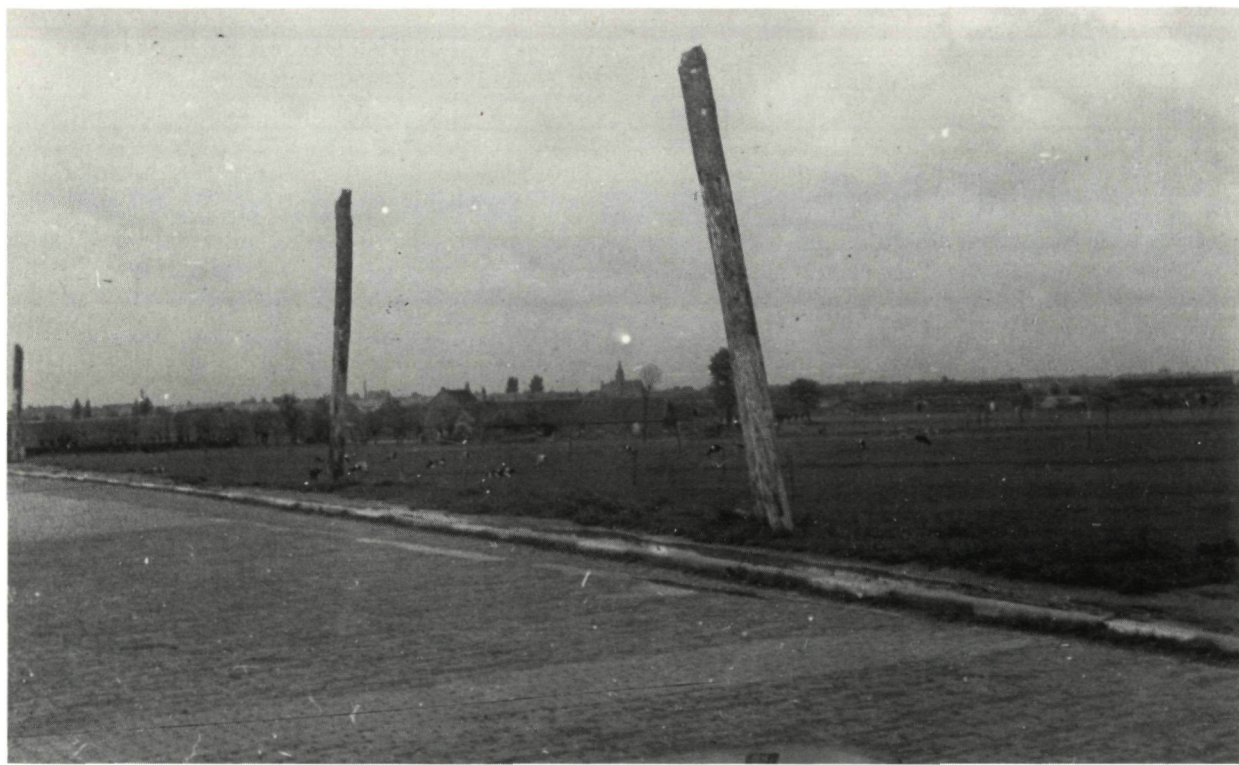

twintig, die langs liep tijdens een partijtje in de Koningstraat uit ballorigheid over de muur van de Hollandiafabriek getrapt en niet meer teruggevonden, Dat was een zware gang naar huis . . .

Dat doet me denken aan die andere thuiskomst op een donkere avond in 1944. Er was niks meer te stoken en het was koud. Met de oplossing van dat probleem waren we allemaal bezig. Bij de ROMI groeven we in de spoorbaan, op zoek naar niet helemaal verbrande kolen tussen de sintels. Een uit de vaart geratste kano, die toch al weken onder water lag, werd aan het eind van de zomer met een gehuurde handwagen naar ons plaatsje gebracht en in kachelhout veranderd. Op een ochtend was mijn vader heel vroeg wakker. In het halfdonker ging hij de straat op en 'vond' een zak kolen – het overblijfsel van enig ongerief de vorige avond? De kolen waren zo vet, dat hij nog jaren met een donkere vlek in de kraag van zijn lichte overjas gelopen heeft. Ik was paraat als er aan de Nieuwe haven, onder gewapend toezicht, kolen gelost werden voor de Duitse weermacht. Achter elkaar verdwenen de mannen in het ruim van het kolenschip, om even later de ladder weer te bestijgen met een mud kolen op de schouder. Dan stapten ze op de lange loopplank, die onder hun stappen op en neer zwiepte. Aan beide zijden van de loopplank kinderen zoals ik, gretig wachtend op het wonder, zoals Boaz dat Ruth liet worden. Waarachtig, soms kiepte zo'n man heel even, alsof het gewicht hem teveel werd. Soms haalde hij de schouder even op: een retorische vraag of de zak er nog was. Zulke kleine bewegingen waren voldoende om wat kolen uit de mond van de zak te stoten, die dan in de kluwen kinderen naast de plank vielen. Voor een handje kolen zag je wel een week zwart. Er ontstond een nieuwe mogelijkheid toen de Duitsers besloten een eventuele luchtlanding voor te zullen zijn door het plaatsen van boomstammen in de weiden. Ze verhinderden dat (zweef)vliegtuigen konden landen en brachten mogelijke parachutisten in moeilijkheden. Deze mogelijk strategische nasleep van de landingen bij Arnhem betekende, dat duizenden bomen gekapt, aangevoerd en met een tussenruimte van enkele meters in de weilanden gezet moesten worden. Dit leverde een mallotig schouwspel op. Sommige stammen liepen in het voorjaar zelfs uit . . . Het vlaarding-

se bomendepôt was over de spoorbrug, hoek Galgkade. Honderden stammen met een lengte van twee à drie meter lagen daar te wachten op transport naar de weide. Een grote verleiding natuurlijk voor de bevolking, die loopt te blauwbekken in huis, omdat er niets meer te stoken is.

Op een avond bleek mijn vader bij zijn thuiskomst op de fiets zo'n boom met zich mee te voren. Deze zal bij de verdedigingswerken geen gemis zijn geweest, want het was een vergissing van de natuur. De begroeting, die mijn vader ten deel viel van mijn moeder, stond naar mijn opvatting in geen enkele verhouding tot de bijdrage, die het scharminkel aan de verzachting van ons stookprobleem kon leveren. Hij werd ingehaald of hij een vrachtwagen eierkolen had meegebracht. Psychologen opgelet. Dat akelige boompje en de kus waarmee de drager ervan werd verwelkomd, zetten bij de naar liefde en erkenning snakkende elfjarige een proces in gang. Die avond, kort voor spertijd kneep ik er tussenuit. Het was een frisse herfstavond, de straten glimmend van het nat. Bij de spoorbrug gekomen zag ik mijn grootste obstakel onontkoombaar aan de andere kant. De Duitse schildwacht, groot, gehelmd, geweer aan de schouder. Hij werd benaderd door twee mannen. Terwijl ik voorzichtig op een afstand bleef, kon ik zien hoe ze op hem inpraatten. Toen gaven ze hem iets. Geld kennelijk. Geld! Natuurlijk, geld, nooit aan gedacht. Ik zou het trouwens niet gehad hebben. Het gehate zinken dubbeltje voor de Winzo-ijssalon jatte ik uit de portemonnee van mijn moeder. De mannen zochten een boom uit en verdwenen ermee. En toch was die Duitser door die transactie iets bereikbaarder geworden. Ik heb de sprong maar gewaagd. Ik ben maar gewoon naar hem toegelopen. Ik heb gezegd, dat wij de boom thuis nodig hadden om te stoken. En hij zei eigenlijk niks. Hij glimlachte en maakte een gebaar met zijn hand: Pak er maar één . . . Op dat moment heb ik teveel aan het succes en te weinig aan de afstand gedacht. Mijn keus viel op een voldragen stam, die ik resoluut onder de arm vatte. Op de spoorbrug terug bemerkte ik al mijn vergissing. De reusachtige stam ging mijn krachten te boven. Uit alle macht trekkend kreeg ik hem steeds maar een klein stukje vooruit en dan moest ik weer rusten. Het was geen doen. De gedachte om terug te gaan verwierp ik. De welwil-

Palen tegen luchtlandingen in weilandgebied Vlaardingen. 1945.

lendheid van een duitse wachtpost kon je beter niet nogmaals op de proef stellen. Toen kreeg ik een idee. Ik legde de boom dwars over de weg. De stam was mooi rond. Eén zet met mijn voet deed hem vooruit rollen. Ideaal. Hinkend en trappend bereikte ik de nieuwe brug. Juist op het moment dat mijn levensgrote dwarsligger middenop de brug lag, hoorde ik achter mij het geluid van een snel naderende vrachtwagen. Dat moest een legerwagen zijn. Duitsers! Ik keek om, de Parallelweg af. Daar zag ik de lichtstreepjes al naderen. Het schoot door mij heen: spertijd... verboden op straat te zijn... we schieten meteen... duitse truck rijdt op een boom... sabotage... een boom 'georganiseerd' uit de duitse voorraad. Ik moest iets proberen. Ik sprong naar het uiteinde van de boom, beurde hem uit alle macht op, legde hem in een ommezien evenwijdig aan de rijrichting langs het planken voetgangersdeel. Zelf

kroop ik weg in de schaduw van het brugwachtershuisje. Een ogenblik van adembenemende spanning. Hadden ze me gezien? Werd ik gepakt? Toen passeerde de duitse wagen zonder boe of ba en reed de Van Leyden Gaelstraat in. Hè, hè... Het volgende stuk was een makkie met de boom. Bijsturen van de brug af, makkelijk rollend de Oosthavenkade over, de Oosterstraat in. Ik kon ons huis met het heerlijke stoepje al zien. En toen gebeurde het nóg een keer. Plotseling hoorde ik achter mij het geluid van een fietsdynamo. Als een dief keek ik op. Eén blik was genoeg. Een duitse soldaat fietste de Oosterstraat af. Ik had nog net gelegenheid tegen de huizen weg te duiken. Er was geen schijn van kans de boom nog te verplaatsen. Daarvoor was de militair veel te dicht bij. Binnen enkele ogenblikken zou hij tegen mijn grimmige krokodil op rijden en wie weet wat er dan zou gebeuren. Nu woonde daar in onze straat een

buurvrouw wier zeden niet aan het gemiddelde gewicht kwamen. Met haar gunsten maakte zij ook weinig onderscheid tussen mensen en edelgermanen. Deze dingen waren bekend en werden, toegegeven, in negatieve zin besproken. Die avond heb ik om haar gejubeld. Juist voordat zijn voorwiel op mijn glazen de stam zou botsen, boog de eenzame fietser af naar het trottoir. Ik zag dat het een wat oudere duitse onderofficier was. Zorgvuldig plaatste hij zijn rijwiel tegen de gevel en belde aan bij de beruchte deur. Een ogenblik later kraakte hij de schaars verlichte trap op. Toen ik probeerde ons gezinsfluitje te laten klinken, merkte ik dat door de spanning geen geluid meer van mijn lippen wilde komen. Ik was maar een half uur weggeweest. Het was of ik na jaren ontbering terugkeerde. Met ere overigens. En als we later die prachtige houtblokken brandden, kreeg ik een heel tevreden gevoel.

Eén onderdeel van mijn oorlogsherinneringen kan ik u heet van de naald serveren. Kort na de oorlog schreef ik namelijk een schoolopstel, getiteld Een Reis in Oorlogstijd. Ik bezit het nog. Het gaat over een treinreis van Nijverdal, waar we een paar weken vakantie doorgebracht hadden, naar Vlaardingen op 15 augustus 1944. Mijn moeder reisde met drie kinderen, van 11, 8 en 3 jaar. Tot Zwolle waren er geen problemen. Daar moest worden overgestapt in een overvolle trein naar Amersfoort. 'Eerst moesten we eindeloos door de coupé's heen en weer lopen. Toen we er eindelijk ingeperst waren zat m'n moeder bijvoorbeeld op een man z'n schoot, maar ze zat toch...! Andere mensen hingen, stonden, lagen. Wij zaten ook, op wat koffers die in een hoek gesmakt waren. In deze trein ontstaat gewoonweg een paniekstemming wanneer ter hoogte van Nijkerk andere geluiden hoorbaar worden boven de herrie van de trein uit: de motoren van vliegtuigen. De schrik slaat ons om het hart. Hebben we zelf niet dikwijls van beschietingen gehoord? De schrik wordt nog groter als de trein snel vaart mindert en het dreunen van geschut goed gehoord kan worden. Een angstige spanning heerst in de trein. De mensen zijn haast blij als de conducteurs roepen: 'Iedereen wordt verzocht de trein zo snel mogelijk te verlaten'. In de verte ratelen mitrailleurs en nu ook dichtbij; de mensen rennen de trein uit en ik ook. Ik smijt het portier open. Rrrrrrt

over een sloot. Tussen het prikkeldraad door, het weiland over. Toen ik eenmaal veilig aan de overkant van een tweede sloot stond, begon mijn verstand weer normaal te werken. Ik speurde over het terrein, sprong de sloot terug over, want bij een paar wilgen zag ik de rest van de familie. Na wat gegeten te hebben liep ik over het terrein en al gauw hoorde ik, dat onze trein niet geraakt was, maar een trein een paar honderd meter verder op het andere spoor. We kwamen in Amersfoort, maar daar was het ook niet alles, hoor. Mannen met helmen op liepen over het perron, roepend dat we naar de schuilkelders moesten gaan. M'n moeder had het er niet erg op haar spullen in de steek te laten, maar een jong stationsjochie zei dat het moest. We liepen door allerlei gangen naar de schuilkelder. Mijn moeder vroeg zich af of de trein met onze bagage erin weleens weg kon rijden. Ze vroeg het aan een heer die naast haar liep en die zei, dat zijn trein naar Amsterdam met bagage en al vertrokken was. M'n moeder vroeg het nog eens aan een man van de Nederlandse Spoorwegen, die haar niet al te vriendelijk bekend maakte dat 'dat

Schulen bij luchtalarm onder overkapping NS-station Centrum. 1944.

weleens kon, ja'. Even weifelde mijn moeder. Toen zei ze kort en bondig: 'We gaan terug'. Weer op het perron was het een ontzagelijke herrie. Mitrailleurs ratelden, kanonnen knalden, bommen floten en dreunden, ruiten rinkelden. Elkaar verstaan kon je niet, trouwens, je was veel te angstig om te spreken. Zo ging een kwartier tot een half uur voorbij. Alles raasde. Toen luidde het bericht door de luidspreker, dat de reizigers naar Rotterdam-Maas zich direct in de wagons moesten begeven. Na een paar minuten weer wat anders: de rails waren gebombardeerd; we moesten ons naar een trein begeven, die gereed stond om naar Amsterdam te gaan. We raken dan gescheiden van onze koffer, die een meneer 'die zei dat hij bij de Nieuwe Binnenweg woonde' wel even voor die mevrouw-met-die-drie-kinderen zou dragen. We komen te laat aan bij de trein, die op het punt staat te vertrekken en waar de mensen inmiddels uitpuilen. Met nog een paar laatkomers doen we een wanhoopszet. We nemen plaats in het portaal tussen twee coupé's waarop aangeplakt staat: Duitse Weermacht. Ze zijn vrijwel leeg. Op het verlaten stationnetje Soestduinen stopt de trein onverwacht. Toen kwam er opeens een Duitser en die gooide ons als honden eruit: 'Raus, raus'. Zo kwaad ben ik nog nooit geweest; ik had hem wel op zijn ogen willen timmeren. Daar stonden we, zonder koffer, zonder trein, zonder te weten hoe naar huis te komen! Dat laatste gebeurde toch nog diezelfde avond, nadat we ongeveer twaalf uur onderweg geweest waren. Op station Rotterdam-Maas dook zelfs de hulpvaardige Rotterdammer weer op, jawel, mét koffer.

't Zal niet veel langer dan een maand later geweest zijn, dat ik mijn eerste 'verzetsdaad' pleegde. Natuurlijk waren er kleine pesterijen geweest, een Duitser de verkeerde weg wijzen enzo. En op een avond heb ik met mijn oudste broer het bord ORTSKOM-MANDANTUR, met zinken lichtbak en al, dat in een tuin opgesteld stond, weggesloopt en meegenomen. Nog tijden vormde het stuk zink in onze schuur het bewijs, dat we dat ongelooflijke risico inderdaad genomen hebben. Maar het was vooral een huzarenstukje van mijn broer, met mij vooral in de rol van gewillig publiek. Nee, mijn demonstratieve handelingsproot voort uit de spoorwegstaking. Dat het hele raderwerk van de NS stil kwam te liggen op een teken

van Londen, dat de spoormensen het vertikten langer dienstbaar te zijn aan de onmenselijke bezetter, dat was een geweldige opkikker. Mijn vriend en ik zijn 's anderendaags naar station Vlaardingen gegaan en hebben daar schielijk de spoorbomen neergelaten. Ziezo, het station kon voortaan gesloten blijven!

In die tijd paste ook de opwindende Dolle Dinsdag. Via radio Oranje hadden we de opmars van de geallieerde legers gevolgd. Zelfs de officiële berichtgeving kon niet meer verdoezelen, dat de Duitsers op de terugtocht waren. Alle tekenen waren goed, de NSB-ers zenuwachtig. En toen kwam die dag, dat de geruchten-mallemolen het overnam. De stad gonsde. Iedereen wist wat, iedereen had wat gehoord. De bevrijding bij Breda, de bevrijders bij Gouda, bij Rotterdam... Rumor in de haven. Een paar 'fouten' wilden 'm smeren met een schip vol, volgens iedereen natuurlijk gestolen schatten. Maar ze konden de haven niet uit. Glunderend stonden wij tussen de rebelse groep, waarin twee jonge kerels, die de sleutel van de spoorbrug in de haven gegooid hadden. Dat was nog eens wat. Tegen de avond was het zover, dat openlijke roodwitblauw te zien was bij de haven. Toen klonken er schoten door de stad. De ontzuivering kwam direct, we moesten ons nog wat verbijten.

Die winter ben ik behoorlijk verwilderd. Overleven was punt één. Mijn schoolrapport daverde in één kwartaal dertig punten achteruit. We zwierven van het ene schoollokaal naar het andere, halve dagen school, hele weken niet. Ik zat bij meester Ligthart, die nog altijd niet naar Duitsland moest. Wél stond hij na schooltijd in de gaarkeuken in Obadja. Met zijn grote pollepel deelde hij daar de armoede uit. 't Is in elk geval warm', plachten de mensen te zeggen. Buiten het gebouw stonden hongerige kinderen klaar om op de lege gamellen aan te vallen, die succesievelijk naar buiten kwamen. Wat de lepel van meester Ligthart had achtergelaten verdween in een ogenblik met likken en schrappen in een woordeloze worsteling om een hapje eten. Onze eigen gaarkeuken was in de Ambachtsschool aan het eind van de Oosterstraat. Ik heb daar verscheidene keren in de haveloze rij gestaan om onze porties op te halen. Rijstaan was een vaardigheid toen. Ik wist hoe ik het urenlang vol moest houden. Ik wist hoe je minstens

je plaats moest verdedigen en zo mogelijk vooruit smokkelen, want rijstaan deed je als iets beperkt verkrijgbaar was. Als wij iets uit de gaarkeuken op haalden was dat op zich al een nederlaag. De bedoeling van mijn moeder was steeds toch nog te proberen zélf iets te maken met wat op de bonnen werd verstrekt en wat we te pakken gekregen hadden. Naar de gaarkeuken moest ik, als we niets meer hadden, of geen vuur om iets warm te maken. Achteraf besef ik wat een geluk het is geweest dat wij in die tijd ouders hadden die in de kracht van hun leven waren, ondernemend en vastbesloten te overleven. En die beide beschikbaar bleven.

Fietstochten met het pontje over, ver over de eilanden, schooiend om aardappels of peulvruchten. Ik ben

Boer D. P. Oosthoek schenkt melk, 1944.

Hongertocht, 1944/5. Tekening.

verscheidene keren met mijn moeder meegeweest. Doorgaans werd je weggestuurd, soms weggejaagd, maar van elke tocht kwam toch wel iets mee naar huis. Haar specialiteit was de Zuidbuurt en onze melkadresjes daar. Eén keer in de week een liter melk hier, eens per veertien dagen een fles melk daar. En dan op de terugweg zien de controleurs van de CCD te ontlopen. Zo scharrelden we wat extra voedsel bij elkaar. Ik weet nog goed dat mijn moeder één keer een ander in haar plaats de Zuidbuurt in moest laten gaan. Die liet zich de melk afnemen én zich pressen te vertellen van wie deze betrokken was. Zoiets was een doodzonde. Zo'n melkadresje stond voorgoed droog. Mijn vader maakte twee hongertochten naar Overijssel. Hij beschikte over een geheim wapen, een sleutel op veel deuren in die dagen. Pa was een man van drie sigaren per dag. Bij het uitbreken van de oorlog had hij een voorraadje van een paar honderd sigaren. Deze gingen in steeds trager tempo in rook op. Op den duur werd het een bijzonderheid, als hij de vlam in zo'n geurige bolknak joeg. Toen er nog drie doosjes over waren, stopte hij helemaal met roken. Die dertig sigaren zijn onze gezondheid zeer ten goede gekomen. Je kon er magie mee bedrijven bij onwillige boeren en kwade politiemannen. Op de terugweg door die barre kou, op een spiegelgladde weg, met een overladen fiets kon pa zich niet staande houden. Een duitse soldaat in een legertruck reed glimlachend over het voorwiel van zijn fiets. Die avond zoude hij zich met uiterste kracht tot bij de fietsenmaker in Scherpenzeel. Voor

één Karel I vond hij er een maaltijd, een bed en de volgende dag een gerepareerde fiets. Op dat ogenblik zaten wij in de Oosterstraat al reikhalzend te wachten op z'n terugkeer. Het moest niet veel langer meer duren. Van het allerlaatste restje erwten en veel goede wil had mijn moeder zijn lievelingsmaal gemaakt: erwtensoep. Avonden achtereen stond het pannetje te geuren op de kachel. Bij spertijd verdween het weer naar de keuken, onze neus voorbij. Het was het laatste . . . Hij kwam op een avond even ná het begin van de spertijd. Een doodvermoeide man met bevroren vingers. Voor ons was die man op dat moment vader, zoals je dat maar een enkele keer kunt zijn. Hij had een stukje spek bij zich, waarvan ik niet eens wist wat het was. Een paar dagen later liep ik met het zakje tarwe dat zijn reis had opgeleverd door Vlaardingen, richting maalderij op de Markt. Als er een miljoen in goud in het zakje had gezeten, had ik niet trotser en behoedzamer kunnen zijn. De gemalen tarwe ging naar de bakker Van Bochove, die heel wat weken nadien op vrijdagavond belde en dan dat brood aanreikte met het ingebakken kartonnetje: Van den Berg. Als het brood bekeken en bevoeld was werd het aangesneden. Een verheven moment als het brood in alle goudblanke heerlijkheid open ging. Eén boterham en de wetenschap de volgende dagen telkens weer een. Zulk brood wordt niet meer gegeten.

Door het beoefenen van genealogie had mijn vader de familie Van Uffelen leren kennen, tuinders in het Westland. Toen mijn ouders in de late zomer van '44 een keer op bezoek waren, gaf Van Uffelen ze bij het afscheid een zak met ca 25 kilo gedroogde tuinbonen mee, zaaigoed eigenlijk. 'Hier, neem mee, dat kon van de winter weleens van pas komen'. Sindsdien geloven wij thuis in de profeet die tuinbonen eet. De bonen leverden na ettelijke uren weken een uitstekend maal op. Bovendien ging ik 's avonds, als ik met een rammelende maag naar bed ging, stevast langs de bonenzak. De boon liet ik langzaam in mijn mond zacht worden en kauwde hem dan fijn. In die tijd stierven in Vlaardingen mensen door ondervoeding. Als hun ledematen zo opzwellen wist je dat dat oedeem heette – een smerig woord. Om ons heen werd honger geleden. Het was moeilijk te bepalen, wie mee mocht profiteren, als je wat had. Ik herinner me een half mud aardappelen. De zak was binnen.

Aan de maaltijd in de hongerwinter. 1945. Tekening.

Wie mocht er ook een kilootje? Op zondag eens in de veertien dagen mochten een vriend van mijn vader en een vriend van mij bij ons eten. Omdat het bij hun minder was dan bij ons. Eén zo'n maaltijd was belangrijk. We deelden en dat is één van de beste gevoelens die mij uit de oorlog resten.

Nu ik bezig ben komen zoveel herinneringen en beelden boven: Het noodkachtje op de vulkachel. Uren en uren verdampen we hier het vocht uit de fijn-gemaakte suikerbieten, totdat een bruine stroop achterbleef. Het restant van de bieten heette pulp. Met een beetje meel erdoor maakte mijn moeder daarvan zulke lekkere pannekoekjes, dat ik ze nog weleens zou willen proberen. 'Germex', een zakje onder de toonbank voor goede klanten. Was het een gerstproduct, afval misschien? Wij vonden het heerlijk. Kaaskomijntjes op het brood. Komijntjes waren er kennelijk in overvloed. Kaas, ho maar. De bordjes Voor Joden Verboden en de schaamte die je voelde als jij daarlangs wél het Hof inging.

De eigenlijke bevrijding kwam voor mij op 29 april. We hoorden ze van verre komen en in een wip zat ik schrijlings op de nok van het dak. Daar waren ze. De bommenwerpers die we jarenlang als zilveren kruisjes aan de hoge hemel gezien hadden, als voorboden, bedreigd en dreigend. Onze vrienden. Nu onbegrijpelijk laag, onwezenlijk groot en breed. Log en traag en triomfantelijk. Tot het allerlaatste ogenblik was er

